

Vývoj vztahu ke vzdělání v 17. století ve světle měšťanských testamentů (příklad Nového Města pražského)

Abstrakt

Raně novověké testamety představují jedinečný pramen pro poznání mnoha oblastí života dobové společnosti. I proto se řadí k poměrně často využívaným pramenům v různých směrech historického bádání, k nimž se v posledním období řadí v české historiografii především nové kulturní dějiny. Ty se věnují řadě témat, mezi nimiž však překvapivě do značné míry schází oblast výchovy a vzdělávání. Přitom právě testamety, které v sobě spojují charakter úředního pramene s osobní výpovědí jednotlivce (testátora), poskytují jedinečnou možnost zachytit vztah dobové společnosti ke vzdělání, a to v různých souvislostech historického vývoje.

Jeich význam vystupuje v tomto ohledu do popředí hlavně pro bádání o těch etapách vývoje školství a vzdělanosti, které dosud stály na okraji zájmu historiků, jako např. vývoj městského školství, respektive vývoj vzdělávání v městském prostředí v době pobělohorské. Omezený zájem historiků byl způsoben především nedostatkem pramenů, které by osvětlily změny, jež nastaly v organizaci nově formovaného konfesijního školství po událostech bělohorských. Ty zahájily proces rekatolizace českých zemí, který se zásadním způsobem dotkl i dosud fungujícího systému městského utrakvistického konfesijního školství. V rámci tohoto systému se v době předbělohorské vzdělávala většina měšťanské populace v českých městech. Tento systém se rozpadl a měl být nahrazen nově budovanou katolickou soustavou, opírající se o základní článek škol farních. Jak tento nově budovaný systém vypadal, jak fungoval, ale hlavně jakým způsobem ho měšťané, často násilně rekatolizovaní, využívali, patří k otázkám, na něž historiografie zatím odpověděla jen částečně, respektive v případě využívání systému vzdělávání měšťany prakticky vůbec. Právě k tomuto tématu nám mohou poskytnout cenné informace měšťanské testamety, které přinášejí i jistou osobní výpověď měšťanů, jež mohla mimo jiné zachytit i jejich vztah ke vzdělávání v dynamice nábožensko-politických změn 17. století.

Jedním z mála měst, kde se tento pramen dochoval pro uvedené období v kompaktní podobě, je Nové Město pražské. Souvislá řada tohoto pramene, vedená v městských knihách, začíná již rokem 1586 a pokrývá celé období 17. století. Nabízí tak mimořádnou možnost sledovat a porovnat vztah měšťanské, dominantně utrakvistické společnosti doby předbělohorské ke vzdělání a školství s poměrem, který k nim měla již v zásadě monokonfesijní katolická měšťanská společnost doby pobělohorské. Pro uvedené období,

tj. 17. století, se dochovalo celkem 733 testamentárních zápisů měšťanů a obyvatel Nového Města pražského. Z hlediska historiografických metodických standardů, vypracovaných již v osmdesátých letech minulého století, se jedná o početně dostatečně reprezentativní vzorek pro výzkum. Současně tento pramen a jeho vznik nebyly spojeny s konkrétní vrstvou měšťanské společnosti, takže nabízejí dostatečně reprezentativní výpověď o celém jejím spektru. Testamenty poskytují v zásadě dvě roviny údajů. Jedná se o jména osob, která testamenty zachycují, a údaje o nemovitostech, movitostech, financích a dalších „komoditách“, které se vyskytují v testamentární dispozici a které lze bez problémů kvantifikovat. K tomu typu kvantifikovatelných dat patří i dispozice na školství a vzdělávání vůbec, tj. materiální či finanční odkazy pro konkrétní osoby či instituce. Druhá rovina informací se váže k problematice významové proměny testamentárních zápisů, kterou lze vyhodnotit až po důkladném rozboru pramene z hlediska pomocných věd historických a případně jazykovědného rozboru. Tato úroveň přístupu k prameni není v této práci reflektována. Naopak, výzkum vztahu novoměstské měšťanské společnosti ke vzdělání v 17. století se opírá o první rovinu přístupu k prameni s tím, že je důkladně zohledněn právní a správní rámec testamentární praxe v zkoumaném městě, který determinoval vypovídací hodnotu pramene.

Pro dobu předbělohorskou (1600-1620) se dochovalo na Novém Městě pražském 284 testamentů, z nichž 40 (14%) obsahovalo dispozice, které se vztahovaly k oblasti vzdělávání. Pro dobu pobělohorskou (1621-1700) bylo zaznamenáno celkem 449 testamentů, v nichž se objevilo 48 (11%) posledních vůlí, které zmínily sféru vzdělání. Z celkového počtu testamentů, které během 17. století řešily otázku vzdělávání, lze doložit, že v době pobělohorské došlo k mírnému poklesu zájmu měšťanské společnosti o tuto oblast. Menší zájem testátorů o otázku vzdělání nenabýval razantnější podobu nepochybně také proto, že důsledky významných společenských změn mohly pronikat do jejich myšlení, respektive jednání s určitým časovým odstupem a často se naplno projeví až v následujících generacích, nezatížených zkušenostmi se starší realitou.

Sledování struktury dispozic, které směřovaly v obou zkoumaných etapách do oblasti vzdělávání, ukázalo, že překvapivě pouze minimálně uváděly finanční či jinou podporu přímo školám, působícím v síti městského školství, a to jak v době předbělohorské, tak pobělohorské. Podobně omezeně se reflektovala v pramenech podpora učitelů, spojených s jednotlivými školami v prostoru měst, a žáků těchto škol. V případě malé podpory městským školám lze hledat v době předbělohorské důvod jednak v prioritním financování jejich chodu z prostředků měst, a jednak v možné podpoře ze strany měšťanů již za jejich

života např. v souvislosti se studiem jejich potomků. V době pobělohorské k těmto příčinám mohl navíc přispět často neutěšený stav sítě městských škol. Nezájem o finanční pomoc učitelům měl nepochybně v obou sledovaných etapách jiné příčiny. V době předbělohorské souvisel se systémem „rotace“ učitelů na městských latinských školách, který bránil vytvoření užších vazeb mezi vyučujícími a městskou společností. V době pobělohorské pak můžeme hledat důvod opět v neutěšeném stavu městského, nyní již výhradně katolického školství. Tento stav navíc měšťany vedl k přesunu financí ve prospěch preceptorů, tj. soukromých učitelů. Ti jim mohli nejen vyřešit špatnou situaci v městských školách, které nemusely poskytovat záruku kvalitní výuky, ale současně mohli nabídnout alternativu vzdělání v případě, že se měšťané chtěli z konfesijních důvodů vyhnout katolickému školství. Zcela specifickou podobu měly dispozice ve prospěch žáků, které již v době předbělohorské nabývaly podobu charitativních odkazů. V této formě křesťanské charity, která neměla prvoplánově souvislost s podporou vzdělání, přetrvala tato forma testamentárních odkazů i do doby pobělohorské.

Nejvýrazněji se změny v přístupu ke vzdělání projevily v nejpočetnější skupině testamentárních odkazů do vzdělávání, a tou byly dispozice ve prospěch latinského (literního) vzdělání potomků testátorů, či dětí z příbuzenstva nebo okruhu známých. To v době předbělohorské představovalo jistý „standard“ vzdělání mužské měšťanské populace, což testamentsy potvrzují. Uvedené dispozice se objevily u měšťanů zastupujících všechny vrstvy městské společnosti. Odkazy pobělohorské naznačily, že v této době se zájem o latinské vzdělání přesunul k vyšším, majetnějším vrstvám měšťanů, kteří tento stupeň vzdělání začali cílevědoměji spojovat s přípravou potomků na univerzitní studia. Skutečnost, že se v době pobělohorské přestaly objevovat společně dispozice ve prospěch literního vzdělávání a vyučení řemeslu, které byly v době předbělohorské vcelku obvyklé, svědčí o určité sociální diferenciaci v měšťanské společnosti, která souvisela s nově odlišným přístupem různých sociálních skupin měšťanů ke vzdělání. Zatímco v době předbělohorské bylo obvyklé, že řemeslník, stejně jako příslušníci dalších vrstev měšťanské společnosti, získával latinské vzdělání, v době pobělohorské ho již příliš nevyhledával, neboť se stávalo většinově plánovaným předstupněm univerzitního (hlavně právnického) vzdělání, do jisté míry vyhledávané pro studium potomků ze zámožnějších měšťanských rodin.

Specifickým fenoménem pobělohorských dispozic na vzdělání se stávaly odkazy, které formu vzdělávání potomků či jiných příjemců dispozice blíže neurčují. Tyto dispozice nalezneme především v testamentech měšťanů, kteří hodlali podpořit vzdělání v obecné rovině, tj. nikoliv speciálně výuku řemesla na straně jedné, či univerzitní studium na straně

druhé. Testátor většinou patrně mínil zajistit pouze elementární vzdělání, nejspíše na některé z blízkých farních škol, které v této době byly již výhradně katolické. Proto se tato forma studia nemusela v testamentech blíže určovat.

Odkazy na vzdělání doprovázely po celé 17. století dispozice na výchovu potomků či jiných dětí. V době předbělohorské i pobělohorské požadavky testátorů směřovaly převážně k řádné křesťanské výchově, aniž by specifikovaly její konfesijní formu. Zcela výjimečně se tak dalo jen v době pobělohorské, a to navíc pouze do poloviny 17. století, kdy ještě nebyl završen proces rekatolizace. Důvodem absence požadavku na konkrétní konfesijně determinovanou výchovu může být opět skutečnost, že v dominantně utrakvistickém předbělohorském a monokonfesijním katolickém pobělohorském prostředí naprostá většina testátorů nepotřebovala tento požadavek uvádět. Pokud by navíc v době pobělohorské testátor požadoval zajistit jinou konfesijní formu výchovy než katolickou, nemohl tuto skutečnost v oficiálním úředním materiálu, kterým se testamety stávaly, uvést.

I sledování skupiny „nepřímých“ odkazů do sféry vzdělávání, jaké představovaly dispozice knih či odkazy ve prospěch literátských bratrstev, doložilo některé ze společenských procesů 17. století, související se změnami v měšťanské společnosti i dobového vzdělávání. Literátská bratrstva lze i na základě údajů z testamentů charakterizovat v době předbělohorské jako součást kulturního prostoru měst, v němž svými aktivitami podporovala rozvoj vzdělávání dospělé populace měst. Tento jejich charakter se v době pobělohorské výrazně mění a uvedená společenství se stala výhradně náboženskými komunitami, jejichž činnost souvisela téměř výlučně s rozvíjením katolické zbožnosti a vazba ke vzdělávání ustoupila výrazně do pozadí.

Součástí řady testamentů se v 17. století staly i odkazy knih a knihoven. Jedná se dokonce o nejpočetnější skupinu dispozic souvisejících se vzděláním, a to jak v době předbělohorské, tak v etapě následující. Podstatné není jen to, že testamety zachycují výskyt knih v měšťanských domácnostech, ale dispozice knih dokládá, jaký vztah k nim testátor měl, zda je on či jeho dědici využívali, respektive byli schopni využívat. Testament tak má potenciál potvrdit kvalitu vzdělání měšťanů, popřípadě jejich potencionálních dědiců. Výraznou tendencí po celé sledované období byla snaha testátorů měšťanů udržet vytvořené knižní sbírky jako celek i v dalších generacích, respektive uchovat je ve vlastní rodině, pokud to bylo možné. V době předbělohorské byly tímto způsobem předávány knihovny obecně humanistického obsahu, po roce 1620 nabývaly odkazy knih dvojí základní formu. Na jedné straně se v testamentech objevují kvalitní a rozsáhlejší profesní knižní sbírky, profilované většinou jako soubory právnícké literatury. Na straně druhé nalezneme dispozice jednotlivých

knih i menších souborů převážně náboženské literatury, určené pro různé typy katolických náboženských institucí. V prvním případě se tak podařilo doložit změnu ve vývoji měšťanských knihoven v 17. století, mezi nimiž v době pobělohorské postupně mizí větší soubory knih obecně humanistického zaměření, které jsou nahrazovány rozsáhlejšími knihovnamí konkrétního profesního, především právníckého zaměření. Tato skutečnost konvenovala již zmíněnému pobělohorskému trendu podpory univerzitního vzdělávání spíše zámožnějších měšťanských synů s cílem umožnit jim kariéru především na úředních postech, k čemuž jim profesní právnícké knihovny poskytovaly zázemí. V druhém případě se odkazy knih stávají součástí v době pobělohorské vcelku očekávaných zbožných dispozic, které již nemají přímou vazbu na proces vzdělávání.

Po celé 17. století se dispozice ve prospěch vzdělání a výchovy objevovaly převážně v testamentech mužů. Jejich dominanci v této sféře lze spojit s celkovým konceptem raně novověkého vzdělávacího systému, který značně omezoval přístup žen ke vzdělání. Z hlediska sociálně ekonomického zázemí pak největší skupinu měšťanů, kteří v testamentech řešili otázku vzdělání a výchovy, představovali před Bílou horou zástupci střední vrstvy měšťanů, rekrutující se z řad řemeslníků, majitelů nemovitostí či představitelů intelektuálních profesí. Zástupci nejmajetnějších obyvatel města mezi těmi, kteří podpořili v testamentu vzdělání, scházeli. Dispozice směřující do oblasti vzdělávání si naopak našly místo v testamentech měšťanů z nejnižších vrstev společnosti, pro které patrně vzdělání reprezentovalo významný prostředek ke zlepšení společenského postavení. Pro dominující střední vrstvy měšťanské společnosti představovalo vzdělání a investice do něj, obvyklý standard. Uvedená situace se v době pobělohorské začíná měnit. Mezi testátory, kteří odkazovali na vzdělání, poklesl počet zástupců nejnižších vrstev měšťanů a naopak se objevili, na rozdíl od období předbělohorského, i představitelé ekonomických špiček měšťanského obyvatelstva. Tato situace zcela odpovídala už výše naznačenému vývoji, kdy se v době pobělohorské zvyšuje význam vzdělání především mezi zámožnějšími měšťany, kteří cíleně investují do vzdělávání potomků, zejména aby jim umožnili budovat úřednické kariéry na všech úrovních správy.

Výzkum novoměstských testamentů z období 17. století potvrdil, že se jedná o důležitý pramen pro studium otázek souvisejících s dobovou vzdělaností a vztahem měšťanské komunity k tomuto fenoménu. Na jejich základě se podařilo prokázat, že měšťanská společnost v jednom z měst pražského souměstí přikládala vzdělání v době předbělohorské i pobělohorské velký význam, ale v každé etapě se jednalo o podporu a preferování jiných oblastí vzdělávání. Současně se v této podpoře v obou obdobích

angažovaly i jiné vrstvy měšťanské společnosti. Tyto skutečnosti odpovídaly společenskému vývoji, jehož cézурou se staly události bělohorské. Testamenty ovšem poskytly informace jen o některých procesech, které probíhaly v oblasti výchovy a vzdělávání, a zachytily je navíc s určitým časovým odstupem k probíhajícím společensko-politickým změnám v 17. století. Přesto jsou nepochybně nenahraditelným pramenem pro výzkum otázky vztahu společnosti ke vzdělání, v našem případě měšťanské společnosti.

Klíčová slova:

raný novověk, předbělohorské období, pobělohorské období, Čechy, Nové Město pražské, měšťané, konfese, školství, vzdělanost, testamenty